

Ірина Азарх,
м.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна),
specrada_istoria@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1941 рр.)

У міжвоєнний період Полісся було одним із найбільш відсталих регіонів Польщі, а рівень неписьменності — найвищим у країні. Розглядаючи соціально-економічне становище сільського населення північного Полісся на початковому етапі Другої світової війни, у статті висвітлено зміни в його повсякденному житті, які сталися внаслідок анексії території Західної України військами Червоної армії у вересні 1939 р. Становлення радянської влади і націоналізація підприємств супроводжувалися порушенням майнових прав людей. Жорстка фіскальна політика, репресії призвели до стрімкого зростання невдоволення і значного поширення націоналістичного руху серед місцевих жителів.

Ключові слова: *Полісся, селяни, Друга світова війна, радянська влада, повсякдення, анексія, націоналізація, репресії.*

Упродовж останніх років дослідження специфіки окремо взятих регіонів України в різних екстремальних умовах набули особливої актуальності. Значною мірою це зумовлено гострою дискусією навколо політичних і гуманітарних конфліктів, що виникають у порубіжних зонах, і передусім воєнними діями на Сході сучасної України. В даному контексті неабияку увагу суспільствознавців привертають проблеми західноукраїнських земель. Перебуваючи упродовж століть у складі Австро-Угорщини і Польщі, вони неодноразово виступали як розмінна монета в дипломатичних ходах імперій щодо корегування геополітичних меж між Європою і Росією. Аналізуючи значення фактору порубіжності в сучасних умовах, Я. Верменич зазначає, що «підвищений науковий інтерес до проблем локальності стимулюють специфічні особливості погранич, створені нашаруванням різних традицій, геополітичних впливів, за давнених

кривд»¹. У своїх працях історикinja переконливо доводить, що концептуалізація теоретичного й прикладного кордонознавства є настійною потребою, велінням часу, відповіддю на виклики XXI століття.

Одним із таких порубіжних регіонів є територія північно-західного Полісся, котра, згідно з Ризьким мирним договором, від 1921 р. до 1939 р. перебувала у складі Польщі.

Проблематика, пов'язана із економічним і соціальним становищем західноукраїнського села у зазначений період, представлена значним доробком як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців.

У 1934 р. керівництвом II Речі Посполитої було створено урядову Комісію наукових досліджень східних земель. Сучасний польський дослідник В. Ліпінський зазначив, що в перший рік існування цієї інституції було визначено основні напрями наукових розвідок на Поліссі².

Етносоціологічна експедиція під керівництвом Юзефа Обрембського, поліські рефлексії якого охоче цитують багато сучасних дослідників, зосереджувалася на винятковій етнічній і національній ситуації, що склалася на цих землях, і виконувалася в рамках запланованого проекту «Етнічність на пограниччі»³. Концепцію освоєння східних районів поляки розробляли на основі ретельного фахового аналізу соціально-економічного і культурного розвитку краю. В рамках цієї програми в 1934 р. у Варшаві відбувся міжнародний конгрес географів, на якому неодноразово озвучувалися перспективи освоєння природних багатств Полісся. Один із таких проєктів, умовно названий «Поліська Голландія», передбачав часткове осушення й перетворення цих земель на родючу територію. Таким чином поблизу Сарн у 1920-х роках було створено єдиний у Польщі експериментальний комплекс площею близько 200 га, засіяних житом⁴.

Учасниця конгресу, американська вчена Луїза Бойд, заінтригована розповідями очевидців, по завершенню офіційних заходів подалася на Пінцину, щоб на власні очі пересвідчитися в унікальності поліської глибинки. Результатом цієї подорожі став виданий 1937 р. в Нью-Йорку

¹ *Верменич Я.* Фактор порубіжності в історичній регіоналістиці: пошуки відповідей на виклики сучасності // *Регіональна історія України*. — К., 2018. — Вип. 12. — С. 84.

² *Ліпінський В.* Традиція польських етнографічних зацікавлень Поліссям і сучасні дослідження Інституту Етнології та Культурної Антропології Варшавського університету на теренах північної Рівненщини/Західне Полісся. Історія та культура. Вип. II. Матеріали краєзнавчої конференції, присвяченої 60-літтю утворення Зарічненського району та 20-літтю аварії на Чорнобильській АЕС. — Рівне, 2006. — С. 39.

³ *Лазар А.* Полісся Юзефа Обрембського // *Український журнал*. — 2009. — № 5. — С. 11.

⁴ Поліська Голландія [Електронний ресурс] : https://radiotrek.rv.ua/news/sto_rokiv_tomu_polissya_hotily_peretvorvtyu_na_gollandiyu_foto_259907.html (останній перегляд: 27.09.2020).

фотоальбом «Країна Полісся», що містив понад 500 світлин та спогадів про побут поліщуків. Майже через п'ять десятиліть коштом діаспори його було перевидано в США і в Польщі⁵.

Фото 1. Переправа через річку⁶

Полеміка щодо специфіки національної структури населення Полісся була спровокована свого часу неоднозначним тлумаченням його виняткового статусу польським дослідником Ю. Томашевським. У 1931 р. він констатував існування значного відсотку — 62,4% мешканців Пінщини, — які не могли достеменно визначити власну національність, називаючи свою мову й себе «тутешніми»⁷, переважно використовуючи білоруський або український діалект.

Такий висновок викликав хвилю обурення серед членів Волинського українського об'єднання. На з'їзді 1937 р. націоналісти дали гідну відповідь апологетам подібного твердження: «Українці є самостійною

⁵ Луїза Бойд [Електронний ресурс] : https://uk.wikipedia.org/wiki/Луїза_Бойд (останній перегляд: 26.09.2020).

⁶ Переправа через річку [Електронний ресурс] : https://radiotrek.rv.ua/news/sto_rokiv_tomu_polissya_hotily_peretvorytu_na_gollandiyu_foto_259907.html ((останній перегляд: 12.09.2020).

⁷ *Tomaszewski J. Z dziejow Polesia 1921–1939. Zarys stosunkow społeczno — ekonomicznych.* — Warszawa, 1963. — P. 24.

національністю, а не якимись «тутешніми» без національного типу, як представляє автохтонів польська урядова преса»⁸. Учасники цього форуму, зазначає В. Сергійчук, висловили крайнє невдоволення становищем українців і висунули низку вимог до польського керівництва щодо сприяння українізації освіти, Православної церкви та рівноправного діалогу між українцями і польським населенням⁹.

Роздуми щодо етнічної ідентифікації поліщуків містяться в спогадах Федора Одрача, донедавна маловідомого письменника діаспори. Його книгу «Наше Полісся», видану у Вінніпегу в 1955 р. за благодійні внески земляків, автор передмови назвав «довідником про одну з найчарівніших областей української землі»¹⁰. Переосмислюючи тогочасні трагічні події на батьківщині, митець був упевнений, що в рідному краї лише «приспаний український дух, але не подоланий!» На його думку, і більшовикам, і полякам було вигідно «в так важливій стратегічній смузі утримувати серед населення повну національну невідомість»¹¹. У своєму нарисі «Чи Полісся є українське?» він з гіркотою зазначає: «На поліському населенні хто тільки не спекулював! В той час, коли ми спали, москалики в поліських селах варили собі смачну кашу»¹². А польські окупанти, на його думку, надавали їм всіляку підтримку.

Сучасні польські етнографи з Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету на початку 2000-х років продовжили так звані «східні дослідження» національних проблем Полісся¹³. Упродовж двох років група студентів під керівництвом професора Войцеха Ліпінського, пройшовши шляхами експедиції Ю. Обрембського, займалася зокрема аналізом трансформацій національного самовизначення мешканців українсько-білоруського пограниччя¹⁴.

Більшість праць, опублікованих у радянський період, містять ідеологічно заангажовану інформацію, в повній відповідності існуючим методологічним приписам. Однак завдяки їм, на думку О. Перехреста, було нагромаджено значний фактографічний масив¹⁵. До них можна віднести такі видання: В. Варецький «Соціалістичні перетворення у західних

⁸ Сергійчук В. Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — К.: Українська видавнича спілка, 2005. — С. 6.

⁹ Там само.

¹⁰ Одрач Ф. Наше Полісся. — Вінніпег, Канада, 1955. — С. 3.

¹¹ Лазар А. Полісся Юзефа Обрембського // Український журнал. — 2009. — № 5. — С. 11.

¹² Одрач Ф. Наше Полісся. — С. 24.

¹³ Ліпінський В. Вказ. праця. — С. 39.

¹⁴ Там само. — С. 41.

¹⁵ Перехрест О. Українське село 1941–1945 рр.: економічне і соціальне становище. — Черкаси, 2011. — С. 27.

областях УРСР (в довоєнний період)», «Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР»¹⁶, «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі»¹⁷, «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів»¹⁸.

Пострадянський період характеризується появою студій, в основі яких лежить ґрунтовно опрацьована науковцями джерельна база, введена до наукового обігу після відкриття архівів для широкого загалу. Зокрема, радикальним соціально-економічним перетворенням у Західній Україні присвячена робота В. Барана «Переустрій господарства західних областей України: 1939–1941 роки»¹⁹.

На початку ХХІ століття з'явилися праці, присвячені радянзації і становленню тоталітарного режиму в західних регіонах України, зокрема авторства В. Сергійчука²⁰, І. Льюшина²¹, О. Калакура²², М. Литвина²³ та інших.

Слід зазначити, що завдяки новітнім технологіям на початку ХХІ століття значно розширилися можливості фахових досліджень локальної історії. Історіографічну, документальну архівну базу суттєво доповнюють матеріали, оприлюднені в соціальних мережах краєзнавчими спільнотами України, Білорусі і Польщі. Вони на регулярній основі викладають для загального користування документи особового походження, зворушливі

¹⁶ *Варецький В. Л.* Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період). — К., 1960. — С. 175.

¹⁷ *Олексюк М.* Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. — Львів, 1968. — С. 598.

¹⁸ З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: збірник документів і матеріалів / Упорядн.: Х.І. Горожанкіна, С.В. Ігнатюнок, О.А. Кірсанова, В.І. Котельникова, З.П. Кочергіна, В.І. Масловський, А.Г. Сісецький, М.П. Тесленко, Л.С. Федоришин.— К. : Наукова думка, 1976. — 511 с.

¹⁹ *Баран В. К.* Переустрій господарства західних областей України: 1939–1941 роки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 21. — Львів, 2012. — С. 123–130.

²⁰ *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К. : Українська Видавнича спілка, 2003. — 576 с.; *Його ж.* Український здвиг: Волинь. — 840 с.

²¹ *Льюшин І.* Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — К. : Вид-во «Сфера», 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 424–433.

²² *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Монографія. — К.: Знання України, 2007. — 508 с.

²³ *Литвин М., Науменко К.* Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр. — К.: ПП Наталя Брехуненко, 2010. — 80 с.

світлинні із домашніх архівів, регенерують досвід вивчення матеріальної і духовної культури народів нашої країни. Примітно, що ці сайти об'єднують громадян різних країн, нащадків тих, хто проживав на території тогочасної Польщі. Часто вони звертаються про допомогу у відновленні родинних зв'язків, діляться інформацією щодо репресованих й несправедливо забутих земляків. Багато сайтів, зокрема такі, як білоруські «Фотаархіу «Позірк», «Па-першае, Я з Пінска», альбоми «POLESIE», «Маленькие приграничные местечки в межвоенный период», українські — «Район Любешів», «Зарічне» та інші, дають практично безмежні віртуальні можливості відчуття епохи, занурення в події майже столітньої давності. Спогади поляків та їх нащадків, які проживали у колишніх східних прикордонних районах Другої Польської Республіки, публікуються в групі «Polacy na Kresach Wschodnich» («Поляки на східних прикордонних територіях»). Доля їхніх родин так чи інакше була пов'язана зі змінами державних кордонів після Другої світової війни. Між приватними особами на цих сайтах подекуди спалахують дискусії про те, що Польщі був повернутий лише маленький шматочок колишньої польської провінції, яка так приваблювала їхніх предків.

Життєдіяльність поліщуків була здавна пов'язана з особливими ландшафтними умовами, адже населення гостро відчувало відсутність достатньої кількості орної землі. Проблемою було й те, що придатні для обробки наділи здебільшого були розкидані навколо поселень, витягнуті переважно в довжину й дуже вузькі. Інколи селянину з конем було важко навіть розвернутися на полі. Земля була малопродатною для землеробства, це були переважно заболочені ліси та луги. Піщані ґрунти потребували органічного удобрення, тому селянам доводилося тримати від 5 до 12 корів, дві–три пари волів та коней.

Про бідність у Поліському воєводстві неодноразово згадував уродженець Пінська, відомий польський публіцист Ришард Капустинський. Рівень економічного розвитку воєводства був значно нижчим від рівня розвитку інших регіонів довоєнної Польщі. В економічному плані Полісся було найбільш відсталим і архаїчним регіоном країни. Промисловість Поліського воєводства майже не розвивалася, а сільське господарство залишалося малопродуктивним. Разом з тим, він зазначав, що в порівнянні з попередніми роками у міжвоєнний період в житті поліщуків позначилося певне покращення²⁴.

Одним із кроків, який здійснив польський уряд в 1920 р. у східному польському воєводстві, стала реалізація декрету про розселення у прикордонних з СРСР районах так званих осадників. Оскільки етнічних поляків на Поліссі налічувалося значно менше, ніж українців, згідно з

²⁴ Літінський В. Вказ. праця. — С. 43.

ухваленим законом, туди переселили колишніх військовослужбовців-поляків. Кожна родина переселенців отримала близько 25 гектарів земельних угідь, сільгоспінвентар і селилася переважно вздовж кордону з Радянською Білорусією та Україною. 31 липня 1923 р. Польським Сеймом було додатково ухвалено закон про проведення комасації, тобто землі одного власника об'єднувалися в одному місці. Завдяки успішній аграрній реформі значно зросла кількість хуторів та їхніх жителів.

Внаслідок цих змін було створено сильні й здатні до інтенсивного виробництва селянські господарства, що базувалися на приватній власності.

Сім'ї хуторян, як правило, були багатодітними. Якщо під час перепису 1921 р. в деяких малих поселеннях району було зафіксовано по 5–6 осіб, то напередодні війни там нараховувалося по кілька десятків мешканців. Найпоширенішим заняттям жителів хуторів було землеробство. Із зернових поліські хлібороби надавали перевагу житу. Сіяли овес, просо, ячмінь, гречку. Вирощували картоплю, буряки, моркву, льон, коноплю. В окремих господарствах майже до кінця 1940-х років для обробітку землі використовували дерев'яну соху.

Польська влада не обмежувала корінних жителів якимись нормами щодо утримання садіб і кількості худоби, проте примушувала до обов'язкового страхування свого майна. Кожен господар мав сплатити річний податок в розмірі 5–6 злотих з наділу. Зерновими культурами засівали не менше одного гектара. Одним із основних занять хуторян стало тваринництво. Кожна родина відгодовувала кілька свиней, 2–6 корів, велику кількість птиці, а заможні селяни мали коней, волів. Помітне місце у трудовій діяльності займали допоміжні промисли — бджільництво, мисливство, рибальство, збиральництво. У річках і озерах водилася велика кількість водоплавної птиці й риби.

Жителі хутора Миколаєво, як і інші мешканці Пінського повіту, тримали худобу, у літній та осінній періоди збирали ягоди, гриби, вирощували також сільськогосподарські рослини. Біля кожного будинку росли плодові дерева, а в садах розміщувалися пасіки. Достатня кількість медоносів й кліматичні умови сприяли розвитку бджільництва. Статистика свідчить, що у цей період сільськогосподарській галузі спостерігався прогрес, адже в 1926 р. у Пінському повіті набула поширення раціональна система й селянські володіння нараховували близько 29,5 тис. рамочних вуликів²⁵.

У домашньому господарстві, окрім корів, держали овець, з шерсті із якої згодом виготовляли в'язані вироби, — светри, шкарпетки, рукавички,

²⁵ Центр відродження і дослідження Волині [Електронний ресурс] : <https://www.facebook.com/groups/367164070088889/user/100008412516349> (останній перегляд: 12.10.2020).

шапки. Селянки самостійно займалися пошиттям і вишивкою одягу для всієї родини з власноруч зробленого полотна. Польська дослідниця автентичного вбрання А. Гузовська зазначає, що після Першої світової війни повністю змінилися характерні риси вбрання поліщуків²⁶.

Тканини виготовляли місцеві ткалі, які досконало володіли найскладнішими техніками. «Орнаментальне багатство і стилістичне розмаїття ... тканин хатнього вжитку, з яких виготовляли рушники, рядна, «постілки», «однополки», «настільники», а також одяг²⁷, представлене в експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею «Основні заняття, побут та ремесла мешканців Рівненщини». Концепцію виставки розробила співробітниця музею Алла Українець. Результатом її етнографічних пошуків стала книга «Традиційний одяг Рівненщини»²⁸.

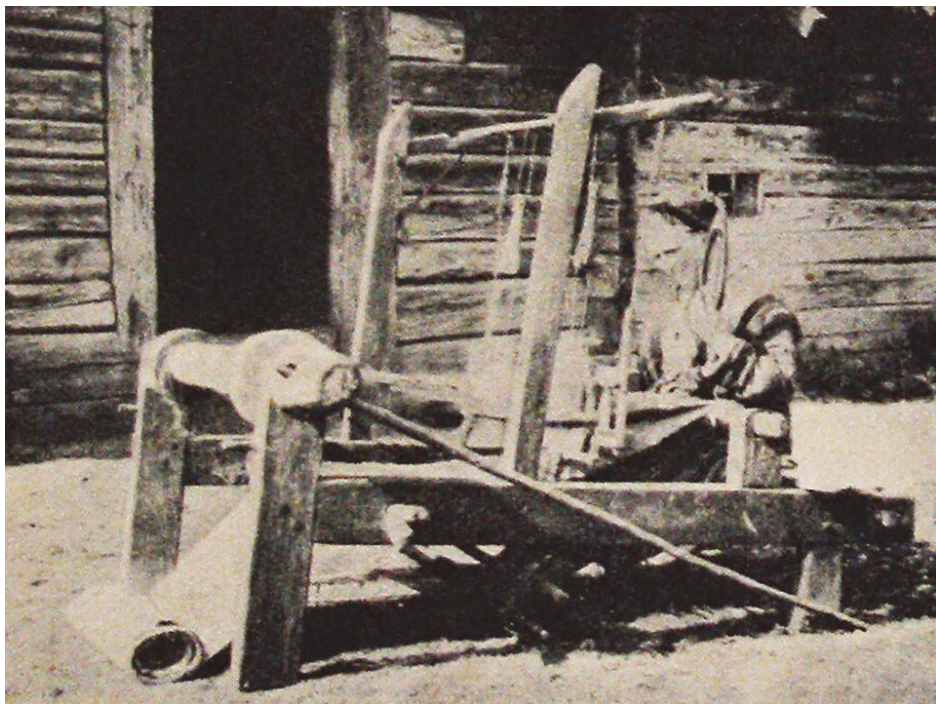

Фото 2. Ткацький верстат в с. Колки, фото Е. Франковського²⁹

²⁶ Українець А. Матеріали експедиційного обстеження Зарічненського району у 80–90-ті роки ХХ ст. // Західне Полісся. Історія та культура. Вип. II. Матеріали краєзнавчої конференції, присвяченої 60-літтю утворення Зарічненського району та 20-літтю аварії на Чорнобильській АЕС. — Рівне, 2006. — С. 121.

²⁷ Там само. — С. 122.

²⁸ Українець А. Традиційний одяг Рівненщини: у 2 кн. Кн. 1. — 2019. — 206 с.

²⁹ Ткацький верстат в с. Колки, фото Е. Франковського [Електронний ресурс] : https://scontent.fiev27-1.fna.fbcdn.net/v/t1.0-9/81517925_3944869102197334_61029960648

У цій студії авторка описала трансформації, що відбулися під впливом появи на місцевих ринках фабричних тканин. У моду ввійшли безрукавки з сатину чи оксамиту, горсети, обшиті гарунками (мереживом), «блюзки» із ситцю, короткі суконні піджаки і пальта, хустки, спідниці, щедро розшиті яскравими стрічками. Хутряне вбрання купували на ярмарках або замовляли пошив у кушнірів³⁰.

Універсальним взуттям для селян слугували постолі, плетінням яких займалися тільки чоловіки. Заможніші селяни, особливо молодь, дозволяли собі шкіряне, яке також шили майстри на замовлення³¹.

Одяг зубожілої шляхти, яка проживала переважно в містечку Серники, відрізнявся від вбрання місцевих жителів лише деякими елементами крою. Їхні постолі, на відміну від селянських, зав'язували не шнурками, а шкіряними ремінцями³².

Своє житло поліщуки будували за давніми традиціями зведення зрубу з кругляка. На зарічненських хуторах Пінського повіту лише зрідка в будинках білили крейдою стіни. За розповідями старожилів, найчастіше зустрічалися будівлі, покриті дранкою чи грубим сіном, придавленим гілками листяних дерев³³.

З часом, окрім поселень так званих «корінних» жителів, навколо села розрослися хутори польських військових. Жили вони по-простому, деякі навіть спочатку бідно, хоча землю влада надала їм майже безкоштовно, будувати господарство вони починали власними силами. Багато польських сімей, вихідців з дрібної шляхти, поселилися в цій місцевості ще за часів Російської імперії. У селах їх називали «мазурами»³⁴. Саме Пінщина, як стверджував краєзнавець Р. Горошкевич, була найбільше населена дрібною шляхтою. За його підрахунками, вона становила 18% загальної кількості населення³⁵.

Малолюдні й територіально відокремлені від інших населених пунктів, хутори відігравали важливу економічну роль у підтримці й розвитку селянських господарств, включенні в обіг віддалених земель і угідь,

66926592_n.jpg?_nc_cat=111&cb=846ca55b-311e05c7&ccb=2&_nc_sid=cdb9c&_nc_ohc=y9JCIqm9An4AX8dk9q-&_nc_ht=scontent.fiev27-1.fna&oh=8084834a21bdf4031c51111c5c27e2a&oe=5FF06AA7 (останній перегляд: 27.09.2020).

³⁰ *Українець А.* Традиційний одяг Рівненщини. — С. 193.

³¹ Там само.

³² *Крашевський Ю.* Осада Серницька// Західне Полісся. Історія та культура. Вип. II. Матеріали краєзнавчої конференції, присвяченої 60-літтю утворення Зарічненського району та 20-літтю аварії на Чорнобильській АЕС. — Рівне, 2006. — С. 286–287.

³³ *Верговський С.* Памятки Зарічненщини в експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України // Там само. — С. 107.

³⁴ *Ліпінський В.* Вказ. праця. — С. 44.

³⁵ Там само.

попередженні обезлюднення сільських територій, збереженні й підтриманні природного ландшафту тощо.

Початок воєнних дій Німеччини проти Польщі вніс значні корективи в життя місцевого населення. Було оголошено мобілізацію чоловіків призовного віку — 1899–1918 років народження, а молодшим особам заборонили відлучатися з місця постійного проживання. В цей час набуло неабиякого поширення дезертирство. Лише упродовж 1–7 вересня прикордонні служби затримали 9 порушників зі зброєю — небажання служити в польській армії спонукало мобілізованих перетнути кордон з УРСР. Особовий склад поліції і жандармерії збільшили за рахунок резервістів. Для потреб армії в прикордонних селах почали вилучати автотранспорт і велосипеди. Надійшло розпорядження зібрати з кожного двору по 2 центнери ячменю, а також наявного металобрухту. Взяті в селянських обійстях на облік худобу заборонили забивати й продавати.

Значне погіршення матеріального становища, політична нестабільність і невблаганне наближення війни спровокувало сплеск негативних настроїв серед населення і загострення національних почуттів. Лави ОУН активно поповнювали противники колонізації й економічного визиску, а диверсії, організовані ними на стратегічно важливих об'єктах, в свою чергу спричинили масові облави й арешти. Лише на одній прикордонній ділянці від 13 до 16 серпня польськими жандармами було заарештовано близько 2000 осіб, налаштованих проти існуючої влади.

Скориставшись цією ситуацією й мотивуючи свої дії тим, що «єдинокровні українці і білоруси, проживаючі на території Польщі, кинуті напризволяще, залишились беззахисними»³⁶, радянський уряд дав наказ командуванню Червоної армії перейти кордон й взяти під захист життя й майно населення Західної України і Західної Білорусії³⁷, одночасно перетворивши Північне Полісся у форпост СРСР на його західних рубежах.

Слід зазначити, що місцеве населення поставилося до такого рішення неоднозначно. Одна частина, глибоко невдоволена політикою польського уряду, підтримувала перехід під юрисдикцію СРСР. І хоча ОУН намагалася переконати населення, що «совіти» штучно нав'язують свою більшовицьку владу, все ж певна частина населення, хоч і стримано, зустрічала воїнів Червоної армії як визволителів. У вересневому записі в щоденник священник Максим Федорчук зазначив: «Усі тішились, як діти, мовляв, будемо мати свої українські школи, землю, все перейде в руки

³⁶ Нота Правительства СССР, врученая польскому послу в Москве утром 17 сентября 1939 года // Правда. — 1939. — 18 сентября. — С. 1.

³⁷ Там само.

українця. Доволі панування поляків!»³⁸. Ті ж люди, що пам'ятали поведінку німців під час Першої світової війни, бажали їхнього повернення.

З приходом нової влади розпочалася активна діяльність партійних працівників зі східної території України, в селах з'явилися агітатори, спішно формувалися сільські, районні та міські ради, партійні структури. Сільське населення Полісся стало перед абсолютно новим явищем — постійних контактів з владою. «Наш селянин століттями перебуває під чужою владою, органічно не любить цієї влади і відчуває себе погано, коли влада відвідує його рідне село», — пригадував у своїх нарисах Федір Одрач³⁹. Останні події не могли не вплинути на побут місцевих жителів, адже з приходом більшовиків у поліських селах запанувала атмосфера змін: «Від влади тепер поліське село роїлося. Кожен день, в поодинці, а то і по кілька людей, з'являлися в селах чужі люди в чоботях з халявами, з чорними портфелями ... Поява агітатора означало — мітинг і потім хтось із господарів мав цього гостя прийняти на нічліг і добре нагодувати. Про плату і мови не могло бути — агітатори, як правило, не платили. Поява тридцяти, а то і сорока агітаторів на місяць, це означає, в селі мало відбутися тридцять, а то й сорок мітингів і стільки ж вечорів, обідів і сніданків. Для бідних полішуків такий витрата істівного на представників влади був великим тягарем», — іронізував Ф. Одрач.

Отець Максим Федорчук так описав у щоденнику власні враження від передвиборчих колізій: «Здається, що в цілому світі немає стільки красномовних слів, стільки обіцянок і іншого обману, у словах і на ділі, скільки тут є у наших представників влади»⁴⁰

Формування місцевих радянських і партійних органів супроводжувалося значними порушеннями, а подекуди й цілковитим нехтуванням законодавства. Справа дійшла до того, що прокурор СРСР М. Панкрат'єв вимушений був звернутися з доповідною запискою до Й. Сталіна та В. Молотова. В цьому документі від 10 лютого 1940 р. зокрема зазначалося, що в результаті надходження численних скарг на безконтрольні дії новоствореної адміністрації довелося призупинити процес націоналізації. Мова йшла про фактично розбійні дії щодо пересічних громадян — виселення з власних будинків робітників, службовців, представників інтелігенції, вилучення продуктів харчування, одягу, предметів домашнього вжитку і палива⁴¹.

³⁸ Сергійчук В. Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 16.

³⁹ Одрач Ф. На непевному ґрунті: Мемуари. — Торонто: Добра книжка, 1952. — 340 с.

⁴⁰ Сергійчук В. Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 39.

⁴¹ Цит. за: Україна в Другій Світовій війні: погляд з XXI ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. — Ч. 1. — К.: Наукова думка, 2020. — С. 71.

Типову для тогочасних подій ситуацію описав у спогадах співробітник самоврядування Морочнівської гміни Михайло Коваль. Він пригадував, що після вторгнення радянських військ у Пінському повіті було створено міліцейські відділи. До їхнього складу ввійшли жителі с. Морочне, котрі осіли в управлінні гміни і зайнялися складанням так званого «чорного списку», за яким визначали долю своїх співвітчизників: кого заарештувати, а кого і розстріляти, з'ясовуючи при цьому приватні стосунки. Користуючись наданими карними повноваженнями, міліціонер Микита Полюхович жорстоко помстився за давні образи осаднику Гузу, застреливши його під час повернення додому на хутір Плянта-Мурована.

Замість справедливого покарання цього «охоронця правопорядку» перевели невдовзі в управління гміни⁴².

Слід зазначити, що суттєві прорахунки цієї так званої кадрової політики невдовзі відчула й німецька окупаційна адміністрація, яка формувалася переважно на базі існуючих радянських правоохоронних органів. В доповідній записці Райхскомісару України від 7-12 вересня 1941 р. гебітскомісар зазначав випадки нападів на поляків з убивствами і грабежами, здійснені місцевою міліцією, «яка в основному складається з нероб»⁴³.

У керівництво села Муравин обрали так званих колаборантів, котрі закликали боротися з поляками й відверто агітували за об'єднання з Радянським Союзом⁴⁴.

Всупереч вказівкам РНК УРСР про націоналізацію винятково великих торгових підприємств з річним обігом не менше 50 000 руб, повсюди відбувалася реприватизація дрібних торговельних закладів. У результаті таких послідовно спланованих дій було закрито практично всі крамниці. Державна й кооперативна торгівля перебувала на той час в стадії становлення, що відразу спричинило кризу в сфері постачання. У величезних чергах за товарами першої необхідності часто-густо спалахували конфлікти, які переростали в «бійки, сварки, нарікання, прокльони»⁴⁵.

Радянська адміністрація видала розпорядження про повну заборону торгівлі власним майном, практично все воно підлягало конфіскації, іноді в господарствах залишали лише одну корову.

⁴² Спогади Михайла Ковалю [Електронний ресурс] : <https://zarichchia.blogspot.com/2019/09/1939.html> (останній перегляд: 03.09.2020).

⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління (далі — ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 1, спр. 25, арк. 2.

⁴⁴ Спогади Михайла Ковалю [Електронний ресурс] : <https://zarichchia.blogspot.com/2019/09/1939.html> (останній перегляд: 12.10.2020).

⁴⁵ *Сергійчук В.* Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 40.

Близько двох тижнів у повіті тривало свавілля, розстріли й пограбування. Врешті-решт, щоб заспокоїти населення, кругом розклеїли плакати з попередженням про покарання за грабежі⁴⁶.

1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП (б) ухвалило постанову «Питання Західної Білорусі та Західної України», яким зобов'язувало скликати Українські і Білоруські Народні Збори. Окрім виборів депутатів до Національних Зборів, перед поліщуками постав більш складний для багатьох вибір — жити в БРСР чи УРСР.

З села в село ходили агітатори «за Білорусь» і «за Україну». Деякі поліщуки організовували делегації в Кремль і Львів, щоб висловити «нагорі» бажання жити в Україні, а інші, навпаки, агітували переходити в Білоруську РСР. До влади рвалися вчорашні селяни. З великою долею іронії Ф. Одрач змалював збірний образ депутатів того часу: «Це була людина під полтинник. У селянській свиті, в дешевій кашкеті, він говорив все, що йому набралось на мову. Мова його була кострубата і нескладна. «Людкове! Так і врятували нас від проклятих поміщиків!» — Розводив він руки. «І ось, якщо б нас так не врятувала Червона Армія, то і воші нас загризли б від злиднів і польські пани нас і голодом заморили б...»⁴⁷.

Зовсім інше враження справляли приїжджі спеціально навчені красномовні агітатори. Один із них, Левіков, вирізнявся від місцевих жителів своєю ораторською майстерністю: «...говорив по-російськи, але говорив блискуче і переконливо... такого оратора прислали в забиті поліські села; йому б говорити десь в місті, людям освіченим»⁴⁸.

У жовтні були складені списки виборців усіх сіл і гмін. Представники виборчих комісій всіляко переконували, що Червона армія прийшла звільнити їх від польського гніту і ярма капіталізму. Селяни намагалися ухилитися від участі в зборах, лише погрозами арешту і в'язниці міліціонерам вдавалося організувати явку.

Для голосування підшукували добротний будинок в селі або приміщення школи, де встановлювалася імпровізована тріумфальна арка з транспарантами відповідного змісту: «Всі на вибори», «Голосуйте за батьку Сталіна і жовтневу революцію», «Хай живе непереможна Червона армія».

Зазвичай урна стояла на столі за ширмою, поряд з якою знаходився озброєний міліціонер. Голосувати примушували кожного, навіть важко хворих або старих, сліпих, яких доставляли в супроводі політрука.

⁴⁶ Спогади жителів с. Морочно [Електронний ресурс] : <https://zarichchia.blogspot.com/> (останній перегляд: 27.09.2020).

⁴⁷ Одрач Ф. На непевному ґрунті. — 340 с.

⁴⁸ Там само.

Вибори в Народні Збори України та Білорусі на Поліссі проходили з «розмахом»: концерти, листівки, мітинги, ходи. У приміщенні, де проходили вибори, радянські солдати організували танці і агітували місцевих до створення колгоспів, обіцяли, що радянська Росія дасть трактори та інші машини — кіньми ніхто вже користуватися не буде. Всі обіцянки місцеве населення сприймало з недовірою, бо складно було співставити радянський добробут з поведінкою приїжджих із радянської України⁴⁹.

Через тиждень після підрахунку «волевиявлень» депутати засідали у Львові й Білостоці, де ухвалили декларацію про встановлення Радянської влади на всій території Західної Білорусі і України, конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і великої промисловості, і що найголовніше, клопотання про входження до складу УРСР і БРСР. Місяць по тому, врахувавши дані Повноважної комісії, у Кремлі ухвалили рішення щодо розмежування кордонів. У процесі вирішення цього завдання стався конфлікт між першим секретарем Компартії Білорусі П. Пономаренком і його колегою з України М. Хрущовим. Микита Сергійович всіляко намагався переконати, що Брест, Кобрин, Дорогичин, Пінськ і Лунинець мають увійти до складу України. Однак Сталін вирішив підтримати попередньо поданий проект П. Пономаренка про формування кордонів між Західною Україною та Західною Білорусією за етнічною ознакою. Тобто ті землі, де в основному проживали українці, відійшли до України, а ті землі, де в основному проживали білоруси — до Білорусі.

Багато спільного зі сталінською методикою щодо розмежування територій можна помітити в розробках німецьких теоретиків. Напередодні окупації, у доповідній записці Розенбергу від 14 червня 1941 р., начальник головного управління політики в імперському міністерстві окупованих східних територій (1941–1943 рр.) д-р Георг Лейбрандт висловив свої міркування щодо майбутнього адміністративного поділу східних земель. Згідно попереднього плану, мав бути здійснений розподіл на два великі райхскомісаріати. На його думку, їх варто було поділити на окремі складові, населені переважно однією народністю. «Це буде сприяти, — переконував він свого шефа, — зниженню власного значення і ваги цього простору»⁵⁰.

Отже, 22 листопада 1939 р. було ухвалено рішення щодо розділу білоруського і українського Полісся⁵¹. В результаті такого розмежування

⁴⁹ *Сергійчук В.* Український здвиг. Волинь. 1939–1955 — С. 35.

⁵⁰ ЦДАВО, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 101, арк. 25.

⁵¹ *Кисель Д.* Хрущев: «Полесьє — Україне», Пономаренко : «Полесьє — Беларусі». Точку в споре поставив Сталин [Електронний ресурс] : <http://media-polesye.by/news/hrushchyov-polese-ukraine-ponomarenko-polese-belarusi-tochku-v-spore-postavil-stalin-19562> (останній перегляд: 03.09.2020).

багато сіл з українським населенням відійшли в територіальне підпорядкування до БРСР. В. Сергійчук зазначає, що це рішення викликало обурення з боку українських націоналістів, котрі почали збір підписів щодо приєднання до УРСР, і принаймні, організації навчання дітей рідною мовою. За цими кроками настали масові репресії щодо свідомих українців — за рік було заарештовано 822 українців, невдоволених приєднанням до БРСР⁵².

Редактор націоналістичного тижневика «Час»⁵³ М. Колянківський пригадував, що його співробітник Федір Одрач вважав пінське Полісся Україною і не бажав «оплачувати сусідню дружбу ... неоправданими територіальними уступками»⁵⁴. У правоті письменника нещодавно пересвідчились, побувавши на його батьківщині в селі Месятичі, українські краєзнавці — священник П. Дубінець і директор Зарічненського краєзнавчого музею Н. Полюхович. Місцеві жителі спілкуються між собою українською мовою, співають народні українські пісні⁵⁵. На думку краєзнавця Павла Кренивича, переважна більшість сучасних білорусів виявляють негативне ставлення до визнання факту, що значна частина Берестейщини населена етнічними українцями. Однак про це свідчать безліч фактів, і одним із яких поділився співробітник газети «Вечерний Брест» П. Куницький. Про те, що в селі Залісся Пінського району проживали українці, красномовно свідчить його знахідка — на стіні занедбаного нежилого будинку він виявив портрет Т. Шевченка.

Сподівання місцевого населення на покращення життя після адміністративного переділу і встановлення радянської влади так і лишилися нездійсненими. Більше того, настало гірке розчарування новим порядком: «Так зле, як сьогодні, ще ніколи не було. Холод, голод і репресії катів. Лягло це все смердючим ярмом на плечі української молоді»⁵⁶.

Безкомпромісна фіскальна політика призвела до занепаду багатьох господарств. Почастішали випадки, коли родини фактично розпадалися, бо не витримували податкові зобов'язання. Інколи батьки домовлялися ділити власні статки між дітьми, щоб сплачувати менші податки⁵⁷.

⁵² *Сергійчук В.* Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 14.

⁵³ «Час» — націоналістичний тижневик ліберального напрямку, виходив у Фюрті (Баварія) 1945–1949 рр. // [Електронний ресурс] : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B0%D1%81_\(%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B0%D1%81_(%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0)) (останній перегляд 12.10.2020).

⁵⁴ *Одрач Ф.* Наше Полісся. — С. 3.

⁵⁵ Facebook.com Павло Дубінець [Електронний ресурс]: Facebook.com Павло Дубінець. (останній перегляд: 10.12.2020).

⁵⁶ *Сергійчук В.* Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 41.

⁵⁷ Там само. — С. 34.

Фото 3. Село Залісся Пінського району. Портрет на стіні будинку, де більше ніхто не живе⁵⁸

Грошові та натуральні податки, якими обклали селянські господарства, мали бути внесені в суворо визначений термін — не пізніше, ніж за 2–3 дні. В селян, вимушених платити грошові податки, скуповували худобу за безцінь — за корову давали 30–40 руб, за які можна було придбати 2 л горілки⁵⁹.

До вилученого продовольства влада ставилася з недбалістю: на залізничних станція, куди звозили зібране збіжжя, воно лежало просто неба. На заготівельні пункти зганяли багато худоби, яку селяни здавали в рахунок податку м'ясом. Догляду за тваринами не було, тому вони швидко втрачали вагу, а подекуди й гинули⁶⁰.

Одним із перших кроків реалізації масштабного проекту більшовицького тоталітарного режиму з окупації території Західної Білорусії і України стало знищення польських поселень хутірського типу. У своєму спецповідомленні від 2 грудня 1939 р. № 5332/б Л. Берія доповідав

⁵⁸ Фотаархіу «Позірк», виклав Павло Куницький [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/groups/454151474986117/> (останній перегляд: 12.09.2020).

⁵⁹ Там само. — С. 33.

⁶⁰ *Сергіійчук В.* Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 34.

Сталіну про те, що «осадники становлять сприятливий ґрунт для різного роду антирадянських дій і в переважній більшості, в силу свого майнового стану, є безумовно ворогами Радянської влади, вважаємо за необхідне виселити їх разом з сім'ями з займаних ними районів». У зв'язку з цим було затверджено заходи з виселення всіх проживаючих в Західній Білорусії та Західній Україні осадників разом з сім'ями з використанням їх на лісових розробках Наркомлісу СРСР.

Найбільш «злісних» з тих, кого виселяли, та щодо яких було отримано матеріали про їх антирадянську і контрреволюційну діяльність, піддавали арешту.

Упродовж двох декад Раднарком УРСР і ЦК КП(б) У розробили і подали на затвердження РНК СРСР порядок використання нерухомого майна виселених осадників, їх худоби та інвентарю.

Органами НКВС взято на облік на анексованій території 13 434 родин осадників, зокрема в Західній Україні — 9436. З цієї кількості заарештовано 350 осіб.

Про тогочасні події на Поліссі й Волині священник Федорчук так написав своєму брату: «Такого закону і насильства, мабуть, не було в жодного народу від початку світу»⁶¹.

Місцева жителька Любов Дороніна, 1931 року народження, розповіла, як лісника-поляка Олександра Домановського з хутора Свідня разом із сім'єю вислали до Сибіру. Через декілька років вони повернулися додому. «Були босі й голі. Усе село, хто чим міг, допомагали обжитися на рідній землі», — пригадувала жінка⁶².

До приходу радянських військ навчання дітей велося згідно програм, які розробляло для державних шкіл Міністерство освіти Польщі, виключно польською мовою. Навчання рідною мовою дозволяли організувати лише за «скарбовий кошт». У листопаді 1926 р. міністр внутрішніх справ дозволив членам товариства «Громада»⁶³ збирати у власних будинках кошти «на користь освіти свого народу». Цього не можна було робити на вулиці й за стінами свого будинку. «А якщо хоче розмістити скриньку в приміщенні, куди має доступ публіка, наприклад, у гмінах, канцеляріях, кооперативах, бібліотеках-читальнях, народних будинках,

⁶¹ *Сергійчук В.* Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 35.

⁶² Спогади жителів Зарічненського району [Електронний ресурс] : <https://zarichchia.blogspot.com/> (останній перегляд: 02.09.2020).

⁶³ В Пінському повіті діяли осередки Білоруської селянсько-робітничої громади, створеної групою білоруських депутатів у польському Сеймі 1925 р. Станом на листопад 1926 р. партія нараховувала у своїх лавах близько 120 тис. осіб [Електронний ресурс] : https://uk.wikipedia.org/wiki/Білоруська_селянсько-робітнична_громада (останній перегляд 20.10.2020).

тоді треба дозвіл повітового старости»⁶⁴. В так звані «скарбонки» збирали селяни для відкриття приватних шкіл, де звучала б рідна мова.

«Польська школа давала непогані знання, — згадував колишній учень Іван Супрунюк. — Багато наших випускників у післявоєнний радянський період працювали бухгалтерами, ревізорами, товарознавцями. Школа була вимогливою як до учнів, так і до їхніх батьків. До порушників шкільних правил застосовувалися фізичні покарання»⁶⁵.

Зміни в суспільстві не могли не відобразитися на організації освіти.

Вимушені канікули в учнів тривали до весни 1940 р. Навчання розпочалося за новою програмою, запровадженою новою владою. Відчувалася гостра нестача вчителів, тому до школи йшли працювати місцеві жителі, які не мали відповідної педагогічної освіти. «Перше речення, яке записували ми з учнями на уроці рідної мови — «Собака лає», — згадував І. Ясковець. Ставлення до навчання з боку учнів було неоднозначним. Школярі-переростки, які народилися у 1930-их роках, інтересу до нових знань не виявляли. У 1940 р. зі східних регіонів України почали прибувати на Полісся нові вчителі, котрі, за висловом місцевих жителів, «дурманили дітей жовтневою революцією»⁶⁶.

Представники духовенства також потерпали від свавілля нової влади. Священників незаконно виселяли і відбирали в них майно. Внаслідок незаконних дій у Морочнівській гміні відбувся арешт священника Шафарського, чиновників державної поліції, лікаря Герасимовича, солтисів, усіх керівників і чиновників місцевого управління та інших⁶⁷.

Із церков було вилучено всі метричні книги, натомість запроваджено запис актів громадянського стану⁶⁸.

До анексії західних областей релігійні громади вільно відвідували власні храми — православні церкви, костьоли, євреї на свята їздили до синагоги. Однак з 1939 р. віряни і священники почали зазнавати всіляких утисків і репресій. Душпастирів почали викликати на допити і зізнання про доходи церков. Більшість церков мали оплатити здебільшого понад 3000 руб, що лягало тягарем на плечі пастви⁶⁹.

⁶⁴ Спогади жителів Зарічненського району [Електронний ресурс] : https://zarichchia.blogspot.com/2019/07/blog-post_25.html#more (останній перегляд: 12.08.2020).

⁶⁵ Спогади про навчання в школі [Електронний ресурс] : <http://www.narb.by/rus/details/unific> (останній перегляд: 12.08.2020).

⁶⁶ *Сергійчук В.* Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 33.

⁶⁷ Спогади жителів Зарічненського району [Електронний ресурс] : <https://zarichchia.blogspot.com/> (останній перегляд: 27.09.2020).

⁶⁸ *Сергійчук В.* Український здвиг. Волинь. 1939–1955. — С. 34.

⁶⁹ Там само.

Попри сподівання, після анексії Поліського воєводства військами Червоної армії і приєднання до УРСР соціально-економічне становище селян значно погіршилося. Націоналізація приватних підприємств і кооперативів фактично призвела до руйнації торгівлі й унеможливила забезпечення місцевих мешканців товарами широкого вжитку. Депортації, грабежі, реприватизація житла і майна пересічних громадян і духовенства, репресивна політика в ході становлення нової влади спровокували негативне ставлення до неї. Шлях від колонізації до радянизації вів до активного нарощування опору серед місцевих жителів. У переддень окупації німецькими військами на території північно-західного Полісся значно зросла кількість націоналістично налаштованого населення.

REFERENCES

Baran, V. K. (2012). Pereustrij hospodarstva zakhidnykh oblastej Ukrainy: 1939–1941 roky. *Ukraina: kul'turna spadschyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*. (21). 123–130. [in Ukrainian].

Horozhankina S. V., Ihnatonok, O. A., Kirsanova, V. I., Kotelnikova, Z. P. & Kocherhina, V. I. (Comps.). (1976). *Z istorii kolektyvizatsii silskoho hospodarstva zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR: zbirnyk dokumentiv i materialiv*. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].

Il'iushyn, I. (2000). Diial'nist' operatyvno-chekists'kykh hrup NKVD u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (veresen'–zhovten' 1939 r.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. Kyiv: Vyd-vo «Sfera» (2/4) (13/15). 424–433. [in Ukrainian].

Kalakura, O. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti*. Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].

Kysel, D, Khrushchev: «Polese — Ukrayne», Ponomarenko : «Polese — Belarusy». Tochku v spore postavyl Stalyn. Retrieved from: <http://media-polesye.by/news/hrushchyov-polese-ukraine-ponomarenko-polese-belarusi-tochku-v-spore-postavil-stalin-19562> [in Russian].

Krashevs'kyj, Yu. (2006). Osada Sernyts'ka. Abstracts of Papers '06: *Zakhidne Polissia. Istoriiia ta kul'tura*. Vol. II. *Materialy kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoj 60-littiu utvorennia Zarichnens'koho rajonu ta 20-littiu avarii na Chornobyl's'kij AES*. (pp. 286–287). Rivne. [in Ukrainian].

Lazar, A. (2009). Polissia Yuzefa Obrembs'koho. *Ukrains'kyj zhurnal*, 5, 11 [in Ukrainian].

Lytvyn, M. & Naumenko, K. (2010). *Stalin i Zakhidna Ukraina. 1939–1941 rr*. Kyiv: PP Natalia Brekhunenko [in Ukrainian].

Lipins'kyj, V. (2006). Tradytsiia pol's'kykh etnografichnykh zatsikavlen' Polissiam i suchasni doslidzhennia Instytutu Etnolohii ta Kul'turnoi Antropolohii Varshavs'koho universytetu na terenakh pivnichnoi Rivnenschyny. Abstracts of Papers '06: *Zakhidne Polissia. Istoriiia ta kul'tura*. Vol. II. *Materialy kraieznavchoi*

konferentsii, prysviachenoï 60-littiu utvorennia Zarichnens'koho rajonu ta 20-littiu avarii na Chornobyl's'kij AES. (pp. 35–46). Rivne. [in Ukrainian].

Odrach, F. (1955) *Nashe Polissia*. Vinnipeh, Kanada. [in Ukrainian].

Odrach, F. (1952) *Na nepevnomu grunti: Memuary*. Toronto: Dobra knyzhka. [in Ukrainian].

Oleksiuk, M. (1968) *Torzhestvo istorychnoi spravedlyvosti. Zakonomirnist' vozz'iednannia zakhidnoukrains'kykh zemel' v iedynij Ukrains'kij Radians'kij derzhavi*. L'viv [in Ukrainian].

Perekhrest, O. (2011). *Ukrains'ke selo 1941–1945 rr.: ekonomichne i sotsial'ne stanovysche*. Cherkasy [in Ukrainian].

Serhijchuk, V. (2003). *Poliaky na Volyni u roky Druhoi svitovoi vijny. Dokumenty z ukrains'kykh arkhiviv i pol's'ki publikatsii*. Kyiv: Ukrains'ka Vydavnycha spilka [in Ukrainian].

Serhijchuk, V. (2005) *Ukrains'kyj zdvyh: Volyn'. 1939–1955*. Kyiv: Ukrains'ka Vydavnycha Spilka. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2020). *Ukraina v Druhii Svitovii viini: pohliad z XXI st. Dokumenty i materialy*. (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Tomaszewski, J. (1963). *Z dziejow Polesia 1921–1939. Zarys stosunkow spoleczno-ekonomicznych*. Warszawa. [in Polish].

Ukrainets', A. (2006). *Materialy ekspedytijnoho obstezhennia Zarichnens'koho rajonu u 80–90-ti roky KhKh st. Abstracts of Papers '06: Zakhidne Polissia. Istoriiia ta kul'tura*. Vol. II. *Materialy kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoï 60-littiu utvorennia Zarichnens'koho rajonu ta 20-littiu avarii na Chornobyl's'kij AES*. (pp. 120–144). Rivne. [in Ukrainian].

Ukrainets', A. (2019). *Tradytijnij odiah Rivnenshyny*. Rivne. [in Ukrainian].

Varets'kyj, V. L. (1960). *Sotsialistychni peretvorennia u zakhidnykh oblastiakh URSR (v dovoienyj period)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Verhovs'kyj, S. (2006). *Pamiatky Zarichnenshyny v ekspozytsii Natsional'noho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy. Abstracts of Papers '06: Zakhidne Polissia. Istoriiia ta kul'tura*. Vol. II. *Materialy kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoï 60-littiu utvorennia Zarichnens'koho rajonu ta 20-littiu avarii na Chornobyl's'kij AES* (pp. 107–119). Rivne. [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2018). *Faktor porubizhnosti v istorychnij rehionalistytsi: poshuky vidpovidej na vyklyky suchasnosti. Rehional'na istoriiia Ukrainy*. (12). 84 [in Ukrainian].